

Molnár István

**Rövid beszámoló a kaposszentjakabi
apátság területén végzett újabb
régészeti kutatásról**

2014

MÁTYÁS KIRÁLY MÚZEUM
VISEGRÁD

Néhány hete fejeztük be az egykori zselicszentjakabi bencés monostor területén végzett régészeti munkát. Az apátsági templom viszonylag magasan megmaradt falai 11. századi építészetünk legfontosabb maradványai közé tartoznak, kőanyaga művészettörténetünk fontos forrása. Az egyedi szerkezetű épület rekonstruálása régen foglalkoztatja a kutatókat, a feltárás célja részben ennek a munkának a segítése volt. Bár a dokumentáció elkészítése, a leletanyag feldolgozása, az anyagvizsgálatok elvégzése előtt végleges következtetéseket nem lehet levonni – úgy vélem - már így is fontos eredményekről számolhatok be.

A ma már Kaposvárhoz tartozó, a mai városközponttól keletre található apátság az erdős Zselicség és a Kaposvölgy találkozásánál épült. A magas dombon fekvő épülethyűttes az egykor széles árterű Kapos folyóra nézett, a víz túloldalán a középkorban is út futott, amely mellett falvak feküdtek.

Az átiratban fennmaradt alapítólevélből tudjuk, hogy a monostort a Győr nembeli Atha (Ottó) nádor és somogyi ispán 1061-ben alapította Szent Jakab hegyén, ahol korábban már volt egy templom, amely „szerfölött régisége és elhanyagoltsága miatt már pusztán állt”. Az

alapításkor, majd később a kolostor jelentős birtokokat kapott, ugyanakkor a kegyúri család erős befolyása korlátozta ezt a gazdagságot. Az 1508-as bencés vizitációból tudjuk, hogy az apáttal együtt 6 szerzetes élt az akkor még a jó állapotú épületekben. 1543-ban a szerzetesek elhagyták a kolostort, katonák érkeztek helyükre, az épülethyűttesből Kaposvár elővára lett, majd török kézbe került. A felszabadító háborúk után a kolostor fokozatosan pusztult, a 20. századra csak a templomtól északra lévő kápolna teteje látszott ki a földből.

A feltárások 1960 és 1966 között Nagy Eme-se vezetésével zajlottak. Az itt dolgozók hatalmas munkát végeztek: a korábban gyakorlatilag föld alatt lévő, helyenként több méter magas romokat kiásták, nagyszámú sírt és igen értékes kőanyagot tártak fel, lehetőség szerint tisztázták a templom és a kolostori épületek alaprajzát és időrendjét. Több építési periódus falait is elkülönítették. Egyértelművé vált egy gótikus átépítés ténye és egy, az apátságnál korábbi, az alapítólevélben említett templomra utaló nyomokat is találtak.

A kolostor és temploma kapcsán számos kérdés még megválaszolásra vár. Ennek egyik oka, hogy a munkát nem tudták befejezni, sok

1. Légifotó az apátsági templom romjairól (Pazirik Kft)

2. A korai templom maradványai

feltáratlan vagy csak részlegesen feltárt terület maradt. Úgy tűnik a falak alapozásának teljes dokumentálása nem történt meg, ezeknek csak egyes részeit rajzolták vagy fotózták le, ráadásul az ásatási dokumentáció félszáz éves fekete-fehér fotói ma már nem mindig kellően informatívak.

Sajnos csak egy rövidebb beszámoló jelent meg a feltárás eredményeiről, később a feltáró régész még két kiállítás-katalógusban írt röviden az épületekről.¹ A publikációban közölt és azóta számos helyen átvett alaprajz nem teljes, az álló falakra koncentrált, több alapjaiban létező, de föld fölé nem menő fal nincs ábrázolva. Utóbbiakat a Zádor Mihály által vezetett műemléki helyreállításakor többnyire jelölték. A dokumentáció elkészítéséig és egy új, teljes alaprajz megrajzolásáig a Pazirik Kft légi-fotóján lehet követni ezeket a falakat. (1. kép) Maga a helyreállítás gyakorlatilag a feltárással együtt folyt, talán ez is nehezítette a megfigyelt jelenségek pontos kiértékelését.

Az apátsági templom különleges szerkezete mellett, talán az említett nehézségekkel is magyarázható, hogy elmúlt évtizedekben a templom rekonstruálására több eltérő megoldás is született a szakirodalomban.² Nagy Emese első beszámolójában az apátsági templomról megállapította, hogy a most romjaiban látható épület az alapítás után épült, így a legrégebbi része a kolostornak. Félköríves apszissal záródó főhajót, keskeny oldalhajókat, nagy, részben zárt karzatlépcsőt rekonstruált. Hangsúlyozza, hogy a mellékhajókat elválasztó 4-4 oszlopból álló oszlopsorok alapozásai egyenlőtlen távolságokra vannak. A középső négy alapozása mélyebb, szabályos négyszöget adnak ki, ami egy kiemelt középtér létezésére utal. Ezekről keletre, a szentély előtt egykor álló oszlopok faragott lábazata eredeti helyén maradt meg. A feltáró a templomot a hosszanti és a centrális térrendezés kombinációjaként jellemezte, úgy vélte az épület analógiáit bizánci területen kereshetjük.

3. *A korai templom négyzetes apszisának alapozása, a későbbi félköríves szentély belsejében*

Nagy Emese a kolostornégyzög teljes kiépítését valamint a templom gótikus átépítését a 14-15. század fordulójára tette. Mint írja, a kolostor korábbi - a szabályos kolostornégyzet kialakulását megelőző - szerkezetét nem lehetett pontosan megismerni a feltárás során, de mindenképpen eltért a szokásos kolostorsémától, fallal vették körül, amire részben ráépültek az újabb épületek. Az eredeti, az alapítólevélben említett templom építését - egy templom melletti sírban talált Szent István érme alapján - a Koppány leverése utáni térítéshez, a pusztulását a pogánylázadáshoz kötötte. Azt írta, a templom nyomai az alapokban néhol fellelhetőek, de az épület már nem kisserkeszthető. 10. századi kerámiát is említ a területen, amely az alapítás előtt itt élőkre utalhat. Utóbbiakról az alapítólevélben is megemlékeznek, a korai templom pontos korára viszont nincs itt utalás, csak szerfelett régiségét említik.

Az elmúlt évtizedekben a helyreállított romterület állapota - elsősorban az apátsági templomnál és környezetében - erősen leromlott, bizonyos helyeken életveszélyessé vált. Feltétlenül felújításra és részleges átalakításra szorult. Szerencsére a munka megkezdése előtt a kaposvári Rippl-Rónai Múzeum hitelesítő feltárást folytathatott a területen. Utóbbiért a felújítási és így az ásatás költségeit fedező Nemzeti Kulturális Alap és Kaposvár Megyei Jogú Város mellett, a hitelesítő feltáráshoz ragaszkodó Dr. Mezős Tamás építésznek is köszönettel tartozunk.

Egy rövidebb, 2013 őszén végzett ásatás után, 2014 április-májusában végeztük el a munka nagyobb részét. Gyakorlatilag a templom egész területét, valamint egy, a templom szentélytől délkeletre lévő, kisebb területet sikerült (újra) feltárnunk. A legfontosabb célunk a még feltáratlan részek kibontása mellett, az alapozások dokumentálása és ennek segítségével a különböző korú falak – lehetőség szerinti – elkülönítése volt.

Az 1960-as évekből a visszatöltés alatt gyakorlatilag mindenhol találtunk valamennyi nem kibontott réteget, objektumot. Azt tapasztaltuk, változó, nagyjából 40 és 200 cm közötti mélységben ástak le a jelenlegi felszín alá, így helyenként elérték a bolygatatlan sárga altalajt, máshol akár 1-2 méteres feltáratlan részek is maradtak. Összesen 50 sírt bontottunk ki, nagyjából 60 db (főleg római) pénzt és számos kisleletet találtunk, számos őskori objektum is előkerült. Ezeknél is fontosabb, hogy a templom szerkezetére, építési periódusaira is értékes adatokat szereztünk.

Talán legfontosabb eredményünk, hogy megtaláltuk az alapítólevélben említett, alapítás előtti templom maradványait. Az épület sekély, nagy kőtömbökből álló alapozását főleg az apátság templom belső falainál tudtuk végig követni. Utóbbi szentélyének falain belül előkerült a korai épület négyzetes apszisának alapozása. A keleti, déli, északi és két rövid szakaszokon nyugati (a későbbi templom belsejébe került) falának nyomát is megtaláltuk. (2-4. kép) A templom egyenes záródású szentélyű, nagyjából 12-13 m hosszú, 7,5 m széles épület volt. A római téglából készült lábazatából és felmenő falaiból is komoly szakaszok azonosíthatóak, úgy tűnik az apátság templom építésekor felhasználták ezeket. Utóbbinak szélessége és hossza is nagyobb volt, a régi templomot szinte körbevette, így annak maradványai csak az északi és déli részen lévő, zárt helyiségek középig tartottak. Ezeken a falakon látszik is itt egy elválás. (4. kép)

A templomtól keletre feltárt területen a korai időszakhoz köthető megerősítés egyértelmű nyomait fedeztük fel. Egy igen mély árkot találtunk itt, amelynek a természetesen feltöltődött részében hullámvonalköteg-díszes kerámia volt. Az árok belső oldalán cölöpök sorakoztak. A 60-as évekbeli dokumentáció egy fotója alapján, ezek eredetileg legalább két sorban helyezkedhettek el. Akkor egy magasabban és a templomhoz közelebb elhelyezkedő cölöpsor több cölöplyukát tárták fel, bár pontos funkciójukat nem tudták meghatározni. Az egykor lejtősebb domboldalon mélyebben fekvő, árok felőli, keleti sorig – úgy tűnik - már nem ástak le, ennek cölöphelyeiből nekünk sikerült 5 db-ot feltárnunk. Az árkot, a rajta futó későbbi falak miatt, mi sem tudtuk teljesen kiásni, de így is 3,5-4 méter mélyen követtük a jelenlegi felszíntől. (5. kép) Mivel a területen bronzkori telep objektumai is feltárássra kerültek, elképzelhető, hogy egy korábbi árkot használtak fel, újítottak meg a középkorban. Az erődítés na-

4. 3 periódus falainak találkozására. Balra a korai templom nyugati vége, jobbra a délnyugati torony belső fala. A kettő között a legkésőbbi hozzáépítés.

gyobb területet védett, a templom mellett más épületeket is körbefoghatott. Jelen ismereteink szerint a sánc és a korai templom összetartozását valószínűsíthetjük, úgy véljük legkésőbb az apátsági templom építése után nem sokkal, de inkább annak építése előtt megszűnhetett. Részben természetesen töltődött fel, de felső részét törmelékes réteggel betemették, a felette lévő területet is elegyengetve, egyenesebb felületet alakítva így ki. Ezt a munkát talán az apátság alapításához kapcsolhatjuk.

Az új apátsági templom építéséhez felhasználták a korábbi templom maradványait. Az ekkor készülő falak alapozása jól elkülöníthető. A mélyebb (kb. 130 cm mélységű) alapok rendszertelenül bedobált, habarccsal leöntött téglá és kődarabokból állnak, amiket a lábazatnál ferde vagy egyenes téglasorral zárnak le. Ezt találjuk a romjaiban ma is látható félköríves szentélynél és nagyjából mindenhol a templom külső falainál. A nyugati oldalon az ilyen alapozások két torony vonalát rajzolják ki. Sajnos a Nagy Emese által közölt térképen ezek nin-

csenek ábrázolva, bár a műemléki helyreállítás jelezte ezeket. (A közölt légi-fotón is jól követhető vonaluk – 1. kép). A nyugati oszloplábak is hasonló, a toronypárhoz tartozó alapon vannak. Több ilyen falak által metszett sírt találtunk (4. kép). Hasonló alapozást találunk a szentély előtt lévő - diadalívhez és szentélyrekesztőhöz kapcsolható - faragott oszloplábak alatt is. (6. kép) Ezek 160 cm széles alapon állnak. Közöttük és a szentélyfal alapozása között kis rés van, utóbbinál picivel sekélyebbek és talán valamivel szabályosabban rakottak is, de alapozásuk alapvetően azonos, a kis eltérések talán az építés folyamatával magyarázhatóak.

Arról, hogy a templom közepén lévő, valamiféle középteret kijelölő, nagy pilléralapok melyik periódushoz tartoznak, reményeink szerint a habarcsvizsgálatok adhatnak információt. Ezek igen nagy méretűek, közel két méter mélyek – komoly tartófunkciójuk lehetett. (7. kép) Igen jó minőségű munkának tűnnek: szépen sorokba rakott, habarccsal összefogott, leöntött, egyenesre, szabályosra vágott kövekből állnak.

5. A nagyméretű árok, a ráásott sírral és falakkal (a templom szentélyéről fotózva)

6. A délkeleti faragott lábazat alatti alapozás

A mi általunk feltárt részen nem vágtak semmit. A korainak templom falaihoz épültek szorosan, de azoktól jellegükben nagyon eltérnek. A nyugatabbra lévő között sekély alapozás fut, ezt feltehetően kórusrekesztőhöz kapcsolhatjuk.

Az 1060-as években épült templomot később, újabb falszakaszokat építve átalakították. A tornyok és az alapításkor itt álló templomhoz kapcsolható, sekélyebben alapozott falak között – tehát az általában karzathoz kapcsolódva értelmezett, északi és déli zárt helyiségek belső falának nyugati részén - későbbi, sekély, habarcsba rakott téglából álló alapozások vannak. (4. kép) Tehát csak későn alakultak ki a templom északi és déli falánál lévő zárt fülkék, a tornyok eredetileg nem kapcsolódtak a tőlük keletre lévő belső falakhoz. Ezeket később húzták el a tornyokig, azokba bekötve, talán azokat is átalakítva. Elképzelhető, hogy ez az átalakítás a boltozáshoz kapcsolódik és így a 15. század legelejére lenne tehető.

A templomtól délkeletre nyitott kis szelvényünkben - részben az ekkora betemetett sáncárkot metsző - sorokba rendeződő falazott sírokat, illetve ezek maradványait találtuk. Ezeket az apátság alapítása utáni időszakra tehetjük. Két ilyen sírt rombolt egy agyagba rakott téglából álló, széles alapozás. (8. kép) Ennek részleteit az 1960-as években megtalálták, de – mivel nem tárták fel teljes mélységig a területet - nem tudták eredeti vonalát, funkcióját azonosítani. Most sikerült megállapítani, hogy egy, a templomhoz később - de feltehetően még az Árpád-korban - hozzátoldott épület alapfala fut itt, amely a keleten a domb aljától induló, Nagy Emese által pinceként meghatározott, boltozatos helyiséghez csatlakozik. Jól érzékelhetően annak faláig tart az alapozása, egy épületsort alkothattak. A déli fala valahol a mostani kerengő északi szárnyának déli falánál lehetett. A 14-15. század fordulóján kiépülő gótikus kolostornál jóval korábbi épületről van szó, hiszen, legkésőbb ez utóbbi megépülésekor, ezt már jórészt el

7. A középső, nagy pilléralapozások egyike (a felső része újkori hozzáépítés)

kellett bontani. Ezután több temetkezés is rombolta az alapozás maradványait. Mindez azért is fontos, mert a korai kolostor egyes épületeiről eddig gyakorlatilag semmit sem tudunk.

A templom szentélyétől keletre a műemléki helyreállítás is jelez alapozásokat, amelyekről valószínűsíthetjük, hogy egy megkezdett, de nem befejezett poligonális szentély építéshez kapcsolódnak. A szentélyalapozás keleti fala egyenlőre nincs azonosítva, az északkeleti, délkeleti illetve északi falának alapja van meg. Délnyugaton feltehetően a fentebb említett, agyagba rakott téglával alapozott épület falát használták volna. A tervezett szentély alapjait metszette egy fal, ami a templomtól keletre lévő, valamikor a késő középkorban, a kerengővel együtt vagy annál később kialakított helyiséghez tartozik. Legkésőbb ekkor bontják el az agyagba rakott téglákkal alapozott helyiség északi falának keleti részét. Az 1960-as években az alapozáson egy lépcső maradványát ta-

lálták meg, valamilyen bejárat lett kialakítva itt, amely a kerengőbe vezetett.

Megállapítottuk, hogy a templom szentélyétől északra lévő, sekrestyeként azonosított épület késői, a 14-15. századnál nem korábbi kialakítású. A falak alatt hétfajta alapozást találtunk, amelyek nem is mindig a felettük lévő falakkal egykorúak, az épületrész külső környezetének újra megásásáig nem értelmezhetőek. Az mindenesetre biztos, hogy a helyiség közepén a megkezdett – de nem megépített - gótikus szentély fala fut, amit vágnak a helyiség külső falai.

Reményeink szerint a leletanyag feldolgozása során ismereteinket tovább bővíthetjük. Abban is bízunk, hogy a romterület folyamatos átalakításához, helyreállításához kapcsolódóan módunk lesz további feltárások végzésére.

Jegyzetek:

1 Nagy Emese: Előzetes jelentés a kaposszentjakabi ásatásról. In. Somogyi Múzeumok Közleményei. 1. (1973.) 335-339.; Nagy Emese: Kaposszentjakab. In.: Tóth Melinda – Marosi Ernő: Árpád-kori kőfaragványok. Székesfehérvár. A Székesfehérvári István Király Múzeum Közleményei D sorozat 121. sz. Székesfehérvár. 1978. 91-92.; Nagy Emese Zselicszentjakab. In Mikó Árpád – Takács Imre (Szerk.): Pannonia Regia. Művészet a Dunántúlon. Budapest. 1994. 71-72.

2 A vonatkozó szakirodalom ismertetése nélkül, csak néhány példa az utóbbi években megjelent, részletesebb, egymással több ponton ellentétes leírásokra: Buzás Gergely – Tóth Endre: Magyar Építészet. A romaiaktól a román korig. Budapest. 2001. 66.; Tóth Sándor: Zselincszentjakab. In. Paradisum Plantavit. Bencés monostorok a középkori Magyarországon. Kiállítási katalógus. Szerk. Takács Imre. Pannonhalma, Bencés Főapátság. 2001. 242-246.; M. Aradi Csilla: Somogy Megye Árpád-kori és középkori egyházszervezetének létrejötte és megszilárdulása. (Doktori Phd. Disszertáció) 2007. 99-101 és adattár

8. Falazott sírok maradványai, egyiket a ráásott kolostori épület alapozása rombolta